

УДК 94(477) “18/19”

ВІЙСЬКОВІ РЕФОРМИ 60-70-Х РР. ХІХ СТ.: ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКІ ЗРУШЕННЯ У СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ

Мезеря Олександр Анатолійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

Анотація

У статті розглядаються особливості та характер військової реформи 60-70-х рр. ХІХ ст. та її вплив на повсякденне життя українського військового середовища. Визначаються характерні ознаки реформування та повсякденного життя щодо особливих категорій військовослужбовців: офіцерів та рядового складу. Аналізуються психологічні фактори, що впливали на морально-психологічний та світоглядний стан військовослужбовців, що були залучені з населення українських губерній. Зазначається, зокрема, що повсякденне життя військовослужбовців регламентувалося військовою верхівкою, тобто навіть особисті інтимні відносини підлягали свого роду впорядкуванню.

***Ключові слова:** військові реформи, повсякденне життя, армія, моральні норми, вплив військових реформ на повсякденність українських військовослужбовців.*

ВСТУП

У другій половині ХІХ ст. в Російській імперії відбулися епохальні зміни у вигляді буржуазних реформ, зокрема, селянської, військової, судової тощо. Ці перетворення змінили товарно-грошові відносини, соціальний та культурний лад тогочасного суспільства, а також моральні цінності та світоглядні орієнтири більшості населення, включно з військовослужбовцями, які були вихідцями з України. Соціальні зміни відбувались не послідовно та мали дещо специфічний характер. Російська армія, яка за своїм складом була багатонаціональною та відображала, у цілому, стан російського суспільства, мала свої особливості в окремих регіонах Російської імперії. Це відображалось не тільки ходом реформ, а й морально-психологічними, духовними та світоглядними наслідками їх здійснення. Прикладом таких перетворень може слугувати регіон Російської імперії – Україна.

Армія - це одне з дзеркал суспільства, яке відображає сукупність людських пороків. Військові реформи ХІХ ст. оголили людські пороки, натрапивши на глибоку психологічну проблему, що стосувалася падіння моральних норм серед військовослужбовців. Перебудова повсякденного життя військових спричинила моральну революцію в мисленні та поведінці солдат.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В історичній науковій літературі висловлюється багато поглядів з приводу характеру та наслідків військової реформи ХІХ ст. для розвитку держави. Це питання досліджувалось такими науковцями, як В. Корень, П. Зайончковський, А. Чистяков, А. Кизеветтер та ін.

Однак, треба зазначити, що ці автори аналізували вплив цієї реформи на російське суспільство в цілому, а не на українське, зокрема. Їх наукові погляди більш детально зосереджувалися на особливостях та характері реформ. Що стосується повсякденного життя військового середовища, як окремого соціального стану під час проведення військової реформи та її вплив на подальше майбутнє військових, то питання досліджено недостатньо та не в повному обсязі.

МЕТА РОБОТИ

Спираючись на доробки попередників, автор статті визначив метою свого дослідження вплив військових реформ на стан середовища військовослужбовців-українців у їх повсякденному житті.

РЕЗУЛЬТАТИ (основний текст роботи)

У другій половині XIX ст. в Російській імперії відбувалися істотні зрушення у вигляді буржуазних реформ, які торкнулись усіх сфер діяльності держави. Буржуазні реформи змінили традиційний лад та суспільні норми тогочасної Російської імперії. Так, 19 лютого 1861 року було відмінено кріпосне право. Ця подія стала новою сторінкою в історії країни та зробило поштовх у розвиток держави та суспільства.

Після скасування кріпосного права були розпочаті такі реформи – як земська, судова, цензури, поліцейська, фінансова, у сфері народної освіти, міська та військові. Вони були проведені з ініціативи царя-визволителя Олександра II під безпосереднім обтяжливим враженням від поразки Росії в Кримській війні. Ця ганебна поразка обумовила необхідність перебудови збройних сил імперії за допомогою реформ, які були розпочаті у 60-х рр. XIX ст. та затягнулися майже на півтора десятка років.

Особливість військової реформи 60 - 70 - х рр. XIX ст. полягала в кардинальному оновленні типу армії. У ході реформи вирішувалося завдання створення кадрової армії на буржуазній основі, принципово відмінною від збройних сил кріпосницької епохи.

Центральний апарат армії був громіздким і негнучким. Найголовнішими недоліками структури центрального військового управління були складність і нечіткість ієрархічного підпорядкування, відсутність єдиноначальності, а також крайня централізація при фактичній відсутності місцевих органів управління.

Стан офіцерського корпусу був одним з найбільш слабких місць дореформеної армії. Велика частина офіцерів не мали не тільки спеціального військової освіти, а й загальноосвітнього цензу [4, 41].

Рядовий склад службу в армії розглядав як людську долю. Це пояснюється не тільки довгим терміном військової служби, а й режимом, встановленим для пересічних в царській армії за пруським зразком. Суворая військова дисципліна загрожувала солдатіві щодня різками та батогами. Шпіцрутени в 3000 ударів були звичайною справою. Таке життя для людини, відданого в солдати, тягнулася за законом 25 років. Хоча армія Російської імперії була чисельною, однак в той же час неефективною та застарілою.

Виступ армії на полях битв супроводжувався часто невдачами. У кріпосницької армії не було ґрунту для створення морального духу та патріотизму, як найважливіших чинників боєздатності будь-якої армії [2, 74].

Отже, усі ці негативні фактори сприяли деградації військової справи у Російській імперії, та спонукали до активних дій «згори».

У процесі проведення військових реформ, країна була поділена на військові округи, якісно було покращено і оновлено офіцерський корпус, створено систему військової освіти, здійснено технічне переозброєння армії. У 1874 р. Олександр II затвердив закон про перехід до загальної військової повинності. З рекрутської системою було покінчено, всі чоловіки у віці 20 років без різниці станів підлягали призову в армію і на флот. Діяла складна система пільг, завдяки якій в армію насправді закликалось не більше 25-30 % чоловіків призовного віку.

Заклику не підлягали: єдиний син у батьків; єдиний годувальник у сім'ї; якщо старший брат призовника відбуває або відбув службу. Взяті на службу числяться в ній: в сухопутних військах - 15 років, у тому числі 6 років в строю і 9 років у запасі; у флоті - 7 років дійсної служби і 3 роки в запасі. Для отримання початкової освіти термін дійсної служби скоротився до 4-х років, які закінчили міську школу - до 3-х років, гімназію - до півтора років, а мали вищу освіту - до півроку [1, 34].

Військові перетворення змінили повсякденне життя військових людей по всій країні. Завдяки скороченню військової служби колишні військові здобули можливість влаштувати своє подальше життя, як в професійній, так й в приватній сфері. Крім того, військова освіта дала змогу продовжувати військову кар'єру за професійним спрямуванням.

Що стосується приватного життя військових, то воно чітко регламентувалось військовою верхівкою, зокрема не дозволялось одружуватися під час введення військової служби: «В письме Министерства внутренних дел Господину Киевскому, Подольскому и Волынскому Г-Г отмечается, что в приказе по военному ведомству за 1866 г. № 62 об ограничении права нижним чинам вступать в браки до увольнения в бессрочный отпуск и нижним чинам унтер-офицерам дозволяется вступать в брак лишь по выслуге пять лет в этом звании. Однако военное министерство получает сведения, что в некоторых местностях иноверные духовные лица и по настоящее время совершают браки временно-отпускных нижних чинов без получения разрешения начальства» [8, 1-6 арк.]

«Киевский губернский воинский начальник сообщал в Киевскую духовную консистория, что вопреки правил изложенных в приказах по Военному ведомству 1866 г. за № 173 и 1872 за № 1, один священник Уманского уезда, 9 ноября 1875 года обвенчал принятого 5 того же ноября на военную службу и уволенного временно. Вследствие чего и во избежание подобных бракосочетаний циркулярно через благочинных предписать священникам Киевской епархии чтобы они ни под каким предлогом не венчали принятых в военную службу новобранцев» [9].

Таким чином, заборона одружуватися під час ведення військової служби стала військовим регламентом, який повністю зосереджував увагу військових на військовій справі.

Метою військових реформ було підняття військового престижу та духу армії. Основними засобами керівництва підняття престижу та військової дисципліни була заборона розпивання вина та відвідування домов розпусти.

Так 26 червня 1868 року вийшла постанова про заборону нищим військовим чинам входити в питні заклади: «В рапорте от 22,06.1868 г. № 6085 Господину Киевскому, Подольскому и Волынскому генерал губернатору киевский губернатор предлагает по примеру приказа С.Петербургской полиции от 18 февраля 1868 г. № 49 ввести в г. Киеве запрет на посещение нижними воинскими чинами питейных заведений: кухмистерские заведения, кофейные дома, рестораны, трактиры, шинки, корчмы и.т. д. С этой целью обязать подписью владельцев вышеупомянутых заведений не впускать данных лиц под угрозой наказания [6].

Окрім цього, керівництво звернуло увагу на сифілітичну хворобу, яка стала суттєвою проблемою військового середовища. У постанові від 5 січня 1862 р. звертається увага стосовно перевірки будинків розпусти та жінок легкої поведінки: «...говорится, что среди нижних чинов сильно распространены сифилитические болезни, в следствии чего, рекомендуется тщательно осуществлять полицейско-врачебные проверки публичных женщин. В результате проверок ревизии были подвергнуты: солдати у которых собираются нижние чины, служанки питейных заведений, прислуги в расположении войск, женщины проживающие в ближайших деревнях до двух верст. Из 820 освидетельствованных в Варшаве женщин больными оказались 70 чел. Подобная ситуация была во всех местах дислоцирования войск. Так в подольской губернии за февраль – март месяц выявлено больных 227 публичных женщин [10, арк. 27]. В Печерском районе Киева в сифилитическое отделение Киевского военного госпиталя в 1861 году лечились 1000 военных арк28. По данным властей в Подольской губернии больных венерической болезнью было 1859 г. – 1251 чел, 1860 г. – 1179 чел, 1861 г. – 1075 чел. [10, арк 38]. По доносу киевского военного коменданта известно, что проживающие в землянке за Васильевским укреплением люди продают водку и держат развратных женщин, в следствии чего число нижних чинов больных венерической болезнью составляло восьмую часть всех больных в Киевском военном госпитале [10, арк 42].

Таким чином, військова верхівка намагаючись підняти престиж армії натрапила на більш глибоку проблему, таку як падіння моральних норм в армії. Алкоголізм та розпусне життя стали для військових нормою їх повсякдення.

Перебуваючи тривалий час у тяжких фізичних та психологічних умовах військової служби, у момент «дисциплінарного пом'якшення» солдати починають займатися «пиятикою» та порушенням громадського порядку. Це викликає невдоволення населення та військового керівництва. Підтвердженням цього є «Циркуляр Начальникам жандармських Поліцейських Управлінь Залізниць». «Про порядок припинення торгівлі у винних крамницях при

проходженні військових поїздів»: «В виду бывших в последнее время беспорядков, произведенных воспитанниками военно-учебных заведений, во время массовых передвижений их на каникулы и при возвращении с них. Шеф Жандармов согласно выраженного Военным министром желанья, во избежание на будущее время повторения таковых беспорядков и в видах возможности своевременного принятия военным начальством соответствующих мер против виновных, приказал вменить чинам Жандармских Полицейских управлений железных дорог в обязанность – о всяком беспорядке, совершенном воспитанниками военно-учебных заведений (юнкерами, пажами, кадетами) во время следования их по железным дорогам немедленно телеграфировать, одновременно коменданту ближайшей попутной станции и заведующему передвижения войск [7].

Однак, дуже часто військові заборони не вирішували проблеми, а навпаки погіршували становище дисциплінарного порядку. Зокрема, відбувалися випадки непокори солдатів: «Главный штаб уведомил, что несмотря на установленный порядок закрытия казенных винных лавок, находящихся в близи станций, во время стоянок воинских поездов, наблюдались случаи когда нижние чины покупали спиртные напитки во время остановки поезда в частных винных лавках, пользуясь слабым надзором и нарушениями торговцами существующих правил [7, арк. 37].

Отже, метою військових реформ 60-70-х рр. XIX ст. були не лише адміністративні нововведення та нове озброєння, а й підняття престижу та морального духу у солдат. Державна верхівка перетворила солдата не в знаряддя війни, як було раніше, а в людину, якій дали шанс на подальший розвиток та побудову свого життя у мирному цивільному суспільстві. З одного боку держава надала можливість військовому здобути освіту та зайняти гідне місце в суспільстві, а з іншого розкрила великі психологічні недоліки в армії, у вигляді розпусти та алкоголізму. Намагаючись чітко регламентувати всі сфери життя військових, держава не змогла зупинити моральне розкладання цього соціального прошарку.

Такі зміни у військовому середовищі вплинули на повсякденне життя інших верств тогочасного суспільства. Відбувалися випадки військового безчинства, які обурювали звичайних мешканців військових округів. Це стало величезною проблемою не лише для поліції та військової верхівки, а й для мирного населення.

ВИСНОВКИ ТА НАПРЯМИ ПОДАЛЬШОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Таким чином, військові реформи XIX ст. мали за своєю суттю прогресивний характер. Вони розкріпачили людину з точки зору її особистої свободи. Водночас, затвердилися нові буржуазні норми життя, особливо повсякденного, в тому числі – проституція, пияцтво, руйнування традиційних цінностей тощо.

На думку автора, предметом подальшого дослідження можуть постати вивчення окремих проблем впливу реформування на стан сімейного побуту, взаємовідносин між військовослужбовцями, матеріальних та моральних наслідків тощо.

Література

1. Зайончковский П.А. Военные реформы 1860-1870 годов в России // Издательство Московского университета: М.-1952 р.-373 с.
2. Керсновский А.А. История русской армии. Т. 2 / А.А. Керсновский – М.: Голос - 1993 г. - 336 с.
3. Кизеветтер А.А. XIX век в истории России / А.А. Кизеветтер – М.: Типография В.И. Воронова, преемн. Ф.Л. Гавриленко, 1916 г.- 245 с.
4. Корень В.Л. Строительство вооруженных сил российской империи в период государственно-правовых преобразований во второй половине XIX века (Историко-правовое исследование): дис. на соис. уч. ст. канд. юр. наук.07.00.02 / Корень В.Л.- Москва, 2004 г.-224 с.- Библиогр.: с.213-224
5. Чистяков А.М. Реформы Александра II. / А.М. Чистяков-М.: Наука, 1998г.- 464 с.
6. ЦДІАУ Ф. 272 Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал губернатора. Оп. 47 Спр. 272. Дело о восприятии низшим воинским чином входит в питейные заведения. 26 июня 1868г. – 27 августа 1869 г. 8 арк.
7. ЦДІАУ Ф. 310. Оп.6 Спр. 2. Приказание по Харьковскому отделению Харьковского Жандармского Полицейского Управления железных дорог Станция Харьков-сортировочная. 1898 г.- 73 арк.
8. ЦДІАУ Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского Генерал-Губернатора. Оп. 47. Спр. 334 Дело о совершении браков нижних воинских чинов не евреев 16 августа 1868 – 18 февраля 1871 г. 8 арк.
9. ЦДІАУ Ф. 127. Киевская духовная консистория. Оп. 1023. Спр. Предписание Киевского военного начальства священникам Киевской епархии не венчать принятых на военную службу новобранцев. 1976. 2 Арк.
10. ЦДІАУ Ф. 442 Канцелярия Киевского Военного Подольского и Волынского генерал-губернатора Оп. 39 Спр. 65. Постановление Коллегии Министра о сифилитической болезни нижних чинов в Киевской, Подольской и Волынской губерниях. 5 января 1862 г. – 5 июня 1863 г. 42 арк.

References

1. Zayonchkovskiy P.A. Voennyye reformy 1860-1870 godov v Rossii // Izdatelstvo Moskovskogo universiteta: M.-1952 r.-373 s.
2. Kersnovskiy A.A. Istoriya russkoy armii. T. 2 / A.A. Kersnovskiy – M.: Golos - 1993 g. - 336 s.
3. Kizevetter A.A. XIX vek v istorii Rossii / A.A. Kizevetter – M.: Tipografiya V.I. Voronova, preemn. F.L. Gavrilenko, 1916 g.- 245 s.
4. Koren V.L. Stroitelstvo vooruzhennih sil rossiyskoy imperii v period gosudarstvenno-pravovih preobrazovaniy vo vtoroy polovine XIX veka (Istoriko-pravovoe issledovanie): dis. na sois. uch. st. kand. yur. nauk.07.00.02 / Koren V.L.- Moskva, 2004 g.-224 s.- Bibliogr.: s.213-224
5. Chistyakov A.M. Reformy Aleksandra II. / A.M. Chistyakov-M.: Nauka, 1998g.- 464 s.
6. TsDIAU F. 272 Kantselyariya Kievskogo, Podolskogo i Volyinskogo general gubernatora. Op. 47 Spr. 272. Delo o vospreschenii nizshim voinskim chinam vkhodit v piteynyye zavedeniya. 26 iyunya 1868g. – 27 avgusta 1869 g. 8 ark.
7. TsDIAU F. 310. Op.6 Spr. 2. Prikazaniya po Harkovskomu otdeleniyu Harkovskogo Zhandarmskogo Politseyskogo Upravleniya zheleznih dorog Stantsiya Harkov-sortirovochnaya. 1898 g.- 73 ark.
8. TsDIAU F. 442. Kantselyariya Kievskogo, Podolskogo i Volyinskogo General-Gubernatora. Op. 47. Spr. 334 Delo o sovershenii brakov niznih voinskih chinov ne evreev 16 avgusta 1868 – 18 fevralya 1871 g. 8 ark.

9. TsDIAU F. 127. Kievskaya duhovnaya kotsistoriya. Op. 1023. Spr. Predpisanie Kievskogo voennogo nachalstva svyaschennikam Kievskoy eparhii ne venchat prinyatyih na voennuyu sluzhbu novobrantsev. 1976. 2 Ark.
10. TsDIAU F. 442 Kantselyariya Kievskogo Voennogo Podolskogo i Volyinskogo general-gubernatora Op. 39 Spr. 65. Postanovlenie Kollegii Ministra o sifiliticheskoy bolezni nzhnih chinov v Kievskoy, Podolskoy i Volyinskoy guberniyah. 5 yanvarya 1862 g. – 5 iyunya 1863 g. 42 ark.

Мезеря А.А. ВОЕННЫЕ РЕФОРМЫ 60-70-Х Гг. XIX В.: ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИЕ СДВИГИ В СРЕДЕ УКРАИНСКИХ ВОЕННЫХ.

В статье рассматриваются особенности и характер военной реформы 60-70-х гг. XIX ст. и ее влияние на повседневную жизнь украинской военной среды. Определяются характерные признаки реформирования и повседневной жизни относительно особенных категорий военнослужащих: офицеров и рядового состава. Анализируются психологические факторы, которые влияли на морально психологический и мировоззренческое состояние военнослужащих, которые были привлечены из населения украинских губерний. Отмечается, в частности, что повседневная жизнь военнослужащих регламентировалась военной верхушкой, то есть даже личные интимные отношения подлежали своего рода благоустройству.

Ключевые слова: военные реформы, повседневная жизнь, армия, моральные нормы, влияние военных реформ на обиходность украинских военнослужащих.

Mezerya A.A. MILITARY REFORMS OF 60-70-S BY XIX CENTURY: UNIVERSAL SHIFTS AMONG THE UKRAINIAN MILITARY.

In article features and nature of military reform of the 60-70th of the XIX Art. and its influence on an everyday life of the Ukrainian military environment are considered. Characteristic signs of reforming and everyday life of rather special categories of the military personnel are defined: officers and ordinary structure. Psychological factors which influenced on morally psychological and a world outlook condition of the military personnel who were involved from the population of the Ukrainian provinces are analyzed. It is noted, in particular, that the everyday life of the military personnel was regulated by a military top, that is even personal intimate relations were subject to some kind of improvement..

Keywords: military reforms, everyday life, army, moral standards, influence of military reforms on an daily life of the Ukrainian military personnel.

Рецензент: Біловолів Ю.Г., доктор історичних наук.

Стаття подана
30.05.2013